

УДК 141.7:340.12(477)

КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій, д. філос. н., професор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СУСПІЛЬНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ У ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Досліджено сутнісні характеристики суспільної правосвідомості в Україні. Проаналізовано особливості впливу суспільної правосвідомості на державотворчий процес. Визначено прояви правового нігілізму у вітчизняному державотворенні. Обґрунтовано корелятивність демократизації суспільної правосвідомості та якісних характеристик державотворчого процесу в Україні.

Ключові слова: суспільна правосвідомість, державотворення, правові цінності, демократична правосвідомість, громадянське суспільство.

Калиновский Ю. Общественное правосознание в государствообразующем процессе Украины. Исследованы сущностные характеристики общественного правосознания в Украине. Проанализированы особенности влияния общественного правосознания на процесс государственного строительства. Определены проявления правового нигилизма в отечественном государственном строительстве. Обоснована коррелятивность демократизации общественного правосознания и качественных характеристик государственного строительства в Украине.

Ключевые слова: общественное правосознание, государственное строительство, правовые ценности, демократическое правосознание, гражданское общество.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток української держави неможливий без належного рівня правосвідомості та правової культури населення. Саме особливості й характер суспільної правосвідомості та правової культури є тими чинниками, що визначають якість і темпи державотворчого процесу в сучасній Україні. Суспільна правосвідомість є підґрунтям для формування громадського запиту щодо якості парламентаризму, належної правової культури можновладців, підвищення ефективності діяльності правоохоронної та судової систем та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі особливості впливу суспільної правосвідомості на державотворчий процес досліджено у працях таких науковців, як О. Краснокутський, В. Тацій, С. Третяк [1–3] та ін. Важливого значення для цієї наукової розвідки набули концептуальні розробки фахівців, які аналізували роль права у суспільних процесах, корелятивність розвитку правової культури й правосвідомості та якісних змін у державотворчих процесах, досліджували роль і місце правосвідомості у правовому регулюванні тощо. Вагомий внесок

у дослідження цієї проблеми здійснили І. Жаровська, М. Іванчук, В. Лапкін, В. Мусіяка, І. Осика, М. Подберезський, С. Сарновська, А. Скуратівський [4–11] та ін.

Проте у проаналізованій науковій літературі означена проблематика не набула належного розгляду, саме тому **метою** цього дослідження є визначення особливостей впливу суспільної правосвідомості на характер державотворчого процесу у сучасній Україні.

Матеріали та методи. Матеріалами дослідження слугували нормативні акти вітчизняного законодавства, інформаційно-аналітичні розробки фахівців у правовій сфері. Використано широкий спектр загальнонаукових та філософсько-правових методів, зокрема, порівняльний та порівняльно-правовий, діалектичний, системного та структурного аналізу.

Результати дослідження. На думку О. Краснокутського, правосвідомість, постаючи однією з основних форм суспільної свідомості, що утворюється з певної сукупності ідеальних форм, які охоплюють і відображають правове буття, з суб'єктивних образів системного різноманіття правових відносин, норм права, на підставі яких ці відносини формуються у суспільстві на відповідному етапі його історичного розвитку шляхом накопичення, збереження й перетворення інформації про них, має певний державотворчий потенціал і у своїй цілісності спрямована на зміцнення держави, створення державного організму, виконуючи при цьому державотворчу функцію [1, с. 114–115]. У суспільній правосвідомості міститься низка цінностей, настанов, уявлень, які, на думку громадян, необхідно втілити під час розбудови демократичної держави.

На якість нормативного забезпечення державотворення постійно впливає інституційна форма суспільної правосвідомості, ступінь її розвиненості, що зокрема відображається на якості законодавчих актів. З цього приводу академік В. Тацій констатує, що результатом бурхливої законотворчості перших років незалежності нашої держави став значний масив нормативно-правових актів, прийняття яких часто відбувалося за умов недостатньої концептуальної визначеності, соціальної обґрунтованості, супроводжувалося поспішністю, що аж ніяк не сприяло юридичній якості законодавства, його узгодженості та системності, як результат – високій ефективності правового регулювання. Так, за оцінками експертів, за період незалежності України прийнято близько 3 тис. законів, причому більшість з них – це закони про внесення змін до вже прийнятих законів. Це свідчить про низьку стабільність законодавства. Безперечно, метод "спроб та помилок" у такій соціально відповідальній галузі, як законотворча робота, є абсолютно неприпустимим, бо занадто дорого коштує суспільству та державі. Вітчизняні науковці дійшли невтішного висновку, що найхарактернішими рисами українського законодавства є, з одного

боку, внутрішня неузгодженість і безсистемність, а з іншого, – прогалини, нерегульованість механізму реалізації та значна кількість суперечливих нормативних актів, які регулюють однорідну групу суспільних відносин, що створює плутанину та підґрунтя для діяльності на "власний розсуд" в обхід закону [2, с. 56–57].

Аналізуючи вплив суспільної правосвідомості на державотворчий процес, необхідно обов'язково враховувати і неінституційну її форму, яка є більш консервативною щодо глибинних змін. Зокрема, дослідник С. Третяк зазначає, що за роки незалежності України відбулося чимало змін у житті суспільства й свідомості людей. Але це не означає повної ліквідації тих деформацій правової свідомості населення, які склалися за роки радянської влади: тривалий час в Україні культивувалася ідея ототожнення права і законодавства [3, с. 26]. У сучасних умовах деформації правосвідомості пересічних громадян обумовлені кризовими явищами в українському суспільстві: низьким рівнем життя, остаточно не сформованою класовою структурою вітчизняного соціуму, нестабільною політичною та економічною ситуацією. До цього слід додати вікові традиції правового нігілізму, оскільки Україна довгий час входила до складу інших держав, право сприймалося здебільшого як інструмент примусу з боку пануючої держави. Українці віддавали пріоритет традиціям і звичаям, що сформувалися в межах національних громад.

Деформації суспільної правосвідомості знаходять прояв і у діяльності різноманітних суб'єктів державотворення – органів влади, посадових осіб, партій, політичних лідерів. Викривлення правосвідомості виявляється у ступені виконання означеними суб'єктами норм права, їх ставленні до посадових обов'язків, розумінні своєї ролі у демократичних трансформаціях тощо.

У той же час, деформації суспільної правосвідомості поступово долаються під впливом загальної демократизації соціальних відносин, шляхом підвищення рівня розвитку інститутів громадянського суспільства, яке виступає певним фундатором правової держави, виконує функцію контролю діяльності посадових осіб.

Громадянське суспільство уособлює самоорганізацію людської спільноти на ґрунті чинного законодавства та традицій. Отже, громадянин повинен усвідомити цінність права як невід'ємного атрибуту демократичної правової держави. З іншого боку, суспільна правова свідомість має сприймати і визнавати інструментальну функцію права як засобу вирішення існуючих протиріч. У цьому контексті відомий філософ С. Франк, визначаючи роль держави, підкреслював, що держава служить не будь-якій абстрактній меті, а утвердженню цілісної правди, внутрішньому, духовному розвитку суспільства, а громадянське суспільство уособлює в собі не лише зовнішній засіб щодо задоволення інтересів окремих людей, а саме необхідну форму гро-

мадянського співробітництва, форму служіння, здійснення об'єктивної правди [12, с. 299–304].

Принциповим моментом щодо розвитку як держави, так і громадянського суспільства є їх підпорядкованість праву. Саме дієва сила права, а не закону відрізняє демократичну державу від тоталітарної. Свого часу Ш. Л. Монтеск'є проголосив, що у незалежній державі кожен громадянин має власну волю і є незалежним [13, с. 41]. Виходячи з цього, можна констатувати, що лише у незалежній демократичній державі можуть бути забезпечені права громадян та поступальний розвиток правосвідомості всього загалу. Взаємодія держави та громадянського суспільства здійснюється за діалектичним законом єдності та боротьби протилежностей: з одного боку, вони постійно конкурують, а з іншого, – приречені на співпрацю саме при демократії. Без взаємного впливу і контролю цих інституцій процеси демократизації та державотворення у будь-якій країні не можуть відбуватися гармонійно.

На переконання українського дослідника В. Мусіяки, завдання громадянського суспільства, політичних партій як одного з її інститутів полягає в тому, щоб зробити Конституцію України, що проголосила вищою цінністю права та свободи особистості, дійсним реально чинним законом. Досягнення цієї мети залежить від зрілості та творчої сили громадянського суспільства, що формується людьми як конкретна система економічних, політичних, правових і культурних відносин, автономна стосовно держави. Рівень розвитку таких відносин залежить, передусім, від рівня свободи, відповідальності й активності громадян, ефективності правових інститутів держави і ринкової економіки [7, с. 31]. Тобто розвинена суспільна правосвідомість є необхідною складовою буття громадянського суспільства. Людина у демократичній державі повинна усвідомлювати свої права та обов'язки, а також мати прагнення відстоювати власну й суспільну свободу.

Держава, у свою чергу, має створювати законодавчі умови для розвитку демократичної правосвідомості в Україні для подолання рудиментів патерналістської правосвідомості. Патерналістська політика держави, що тримає суспільство у недорозвиненому, незрілому стані за принципом "ми – ваші батьки, ви – наші діти", має поступитися місцем партнерським відносинам між громадянином і владою. Тоді на зміну диктату неефективної й безвідповідальної влади прийдуть ініціатива та самоуправління громадян. Українська держава має низку ознак неопатримоніальної системи управління країною: наявність патрон-клієнтельних зв'язків, перевага традицій над правом, зневажливе ставлення до чинного законодавства. Така система відносин не опосередкована правом і за своєю суттю суперечить правовій державі з її публічністю та відкритістю щодо вирішення життєво важливих суспільних проблем.

Одним з ціннісних показників розвиненості демократичної суспільної правосвідомості, що впливає на державотворення, є розуміння громадянами свободи, вміння нею користуватися. У процесі становлення незалежної української держави народ отримав свободу, але не навчився нею користуватися, відстоювати та реалізовувати свої конституційні права. Тобто суспільна та індивідуальна правосвідомість лише поступово "звикає" до демократичного виміру взаємодії з державою. Дійсна, а не декларована свобода можлива лише тоді, коли влада служить праву [6, с. 60–62].

Фактично політичний клас, управлінська верхівка країни повинні демонструвати високі зразки правосвідомості, що відображається на якості державотворення, розвиненості правосвідомості та правової поведінки всього загалу. Правовий нігілізм та інші деформації правосвідомості донині залишаються невирішеною проблемою як на рівні пересічних громадян, так і на рівні управлінської еліти.

Правовий нігілізм, на думку вітчизняного дослідника І. Осики, настільки міцно заволодів свідомістю людей, що "витравити" його найближчим часом неможливо. Однак можна послабити його позиції рішучими діями за кількома напрямками:

- негайно припинити "війну законів": у масштабі всієї держави закони й інші нормативні акти повинні бути приведені у відповідність з Конституцією й один одному;
- забезпечити панування законності у діяльності правоохоронних органів;
- негайно припинити волюнтаристичний стиль керування і володарювання: не використовувати "директивних" методів, що ігнорують право;
- вдосконалити механізми реалізації правових норм, спираючись насамперед на правові процедури;
- використовуючи засоби масової інформації, розпочати активну боротьбу з протиправними установками у поведінці, пропагувати законослухняність [8, с. 101].

У свою чергу, М. Іванчук визначає правовий нігілізм як деформований стан правосвідомості особи, групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, цінності права, зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір. Він вважає, що явища правового нігілізму (невизнання законів, негативне ставлення до права) – найбільш поширена й укорінена форма правосвідомості населення у державах з авторитарним і тоталітарним режимами [5, с. 148]. Це твердження є дещо суперечливим, адже правовий нігілізм може включати злочинний намір, оскільки, з психологічної точки зору, людина досить легко переходить від ігнорування закону до його порушення. Правовий нігілізм базується на неприйнятті будь-яких правових цінностей або на системі

антицінностей щодо чинного правопорядку та законодавства, що є шляхом до протиправних дій.

Також важко погодитись з тим, що правовий нігілізм найбільш вкорінена та поширена форма деформації правосвідомості саме в авторитарних та тоталітарних державах. Правовий нігілізм "розквітає" у перехідних суспільствах, коли одна політико-правова система змінює іншу. В цьому випадку правові норми попереднього режиму поступово втрачають цінність, а законодавство нового політичного устрою такої цінності ще не набуло за браком часу. Тобто суспільна правосвідомість залишається дезорієнтованою, що і є певним підґрунтям для правового нігілізму.

На пострадянському просторі на початку 90-х років ХХ ст. демократія сприймалась як система, що надає людині майже абсолютну свободу, а закони розглядалися як формальні перешкоди, які можна і необхідно обходити заради досягнення власної мети. З іншого боку, багато сфер суспільного життя на початку перебудови зовсім не були вноормовані, що не сприяло розвитку правосвідомості. Навпаки, тоталітарні та авторитарні режими, як правило, відпрацьовують цілу систему виховання "поваги до закону" у громадян, а порушення прав і свобод людини з боку держави стає нормою.

Визначаючи особливості впливу правосвідомості українського суспільства на державотворчі процеси, необхідно враховувати константи національного характеру, а саме індивідуалізм. Ця риса обумовлена, насамперед, землеробською культурою нашого народу, оскільки завдяки родючості чорноземів український селянин за рахунок індивідуальної праці забезпечував свої потреби, що відрізняло його працю від колективного землеробства. Внаслідок цього в українському менталітеті індивідуалізм домінує над колективізмом, а особисті права є пріоритетними над загальними. Індивідуалізм може відігравати як позитивну, так і негативну роль у контексті розвитку модерної правосвідомості українського суспільства та становленні державності. З одного боку, ця риса впливала на формування почуття власної гідності українців, сприяла розвитку здатності самостійно впорядковувати особисте життя – створювати приватний неповторний світ, забезпечуючи таким чином певну міру свободи. З іншого, – індивідуалізм став причиною безсилля українського народу радикально вирішити проблему свого сталого розвитку, стабільного існування, створити соціонормативні, правові форми суспільної діяльності, захистити перші паростки державності.

З цього приводу М. Костомаров зазначав, що індивідуалізм виявив себе у небажанні та невмінні українців підкорятися єдиній, чітко визначеній меті, відсутності цілеспрямованого розрахунку, а тому нездатності організувати та втримати владу як основу своєї державності [14, с. 29–30]. Історія довела протилежне – українці змогли створити власну державу та почали демократичні перетворення. Тобто

йдеться про послаблення індивідуалістичних тенденцій у правосвідомості громадян, що зумовлено посиленням консолідуючих чинників у процесі державотворення.

Водночас, окремі представники політичного класу демонструють недостатній рівень політико-правової культури, пропонуючи суспільству гасла, що роз'єднують український народ і гальмують подальшу розбудову демократичної держави (наприклад, заклики до федералізації України). Протягом історичного розвитку український народ не раз ставав заручником непатріотичної еліти, яка захищала насамперед власні інтереси, а не народні. Цей фактор посилював індивідуалістичні настрої в українському суспільстві та формував недовіру до влади. У підсвідомості більшості населення України влада і право асоціювались із насильством над людиною, що стало однією з причин породження правового нігілізму в нашому суспільстві. Тому українське населення, як правило, боялося влади, не вірило у справедливість права і всіляко намагалось позбутися зазначених атрибутів держави [11, с. 256].

Рівень розвитку правосвідомості українського суспільства визначається здатністю громадян до правової самоосвіти. Якщо громадянин не знає своїх прав, їм легше маніпулювати, впливати на нього у неправовий спосіб. Разом з тим, фахівці цілком слушно зауважують, що всі закони знати практично неможливо, тим більше для громадянина, який не є юристом за фахом. Тому виникає потреба виділити ті сфери й положення законодавства, що становлять найбільший інтерес для громадянина та дають йому можливість орієнтуватися у чинному законодавстві й впливати на державотворчі процеси. До них слід віднести: права й обов'язки людини стосовно держави та суспільства; права та обов'язки громадянина, що пов'язані з його професійною діяльністю; основи конституційного ладу; принципи й загальні правила функціонування різних гілок влади [4, с. 101–102].

Таким чином, важливі якісні зміни у правовій психології пересічних громадян, коли суспільна правосвідомість містить настанови та позитивні приклади щодо вирішення виникаючих протиріч різного рівня саме за допомогою права. Прийняті закони повинні бути затребувані суспільством, а їх виконання гарантовано державою. Для розвитку цивілізованих відносин між громадянином та державою значну роль відіграє право громадян на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (стаття 40 Конституції України). Через звернення громадян втілюється у життя один з конституційних принципів – забезпечення участі громадян в управлінні державними та громадськими справами (стаття 38 Конституції України). Звернення громадян є важливим засобом контролю за законністю в державному управлінні, оскільки сприяє виявленню недоліків в організації роботи відповідних органів. Аналізуючи звернення громадян, які надходять до органу влади, можна

виявити найбільш проблемні питання, що потребують негайного втручання уповноважених осіб для їх вирішення. Звернення громадян можуть стосуватися різних напрямів діяльності суспільства і держави, але, як правило, вони мають єдину мету – звернути увагу відповідних органів і посадових осіб на необхідність розв’язання проблем, що зачіпають передусім інтереси конкретної особи.

Важливу роль у розвитку правосвідомості українського суспільства відіграє система виховання, скерована на формування громадянських якостей особистості. Саме громадянин, що дотримується правових норм, здатен стати запорукою поступального розвитку демократичної, правової держави. Правове виховання спрямоване на фіксацію у свідомості людини установок, які є своєрідними орієнтирами у повсякденному житті:

- повага до закону та законності, ставлення до них як до вищих соціальних цінностей, без яких неможливо реалізувати себе цивілізованим шляхом, захистити власні права та свободи;
- наявність правомірних цілей, планів, намірів у житті, діяльності, вчинках та несприйняття всього протиправного;
- потреба, бажання, навички поводитися правомірно, керуючись стійкими правовими мотивами;
- наявність непохитного імунітету до спокус вчинення кримінальних дій;
- прагнення допомогти правоохоронним органам у розкритті злочину, сприяти реалізації принципу невідворотності покарання;
- намагання утримати інших громадян від правопорушень і спонукання їх до правомірної поведінки;
- посильна участь у підтриманні правопорядку на роботі, за місцем навчання або проживання [9, с. 40].

Саме право як таке постійно впливає на суспільство через різні канали та засоби. Правовий вплив, що охоплює єдність різноманітних форм дії права на свідомість і поведінку людей, здійснюється за двома каналами: *інформаційним* – за допомогою правових норм держава доносить до учасників правовідносин власну позицію про те, яка поведінка є такою, що дозволена, вимагається або заборонена; *ціннісно-орієнтаційним* – за допомогою права відбувається засвоєння суспільством цінностей, що вироблені людством і переходять від покоління до покоління [10, с. 21].

Висновки. Досліджуючи роль та місце суспільної правосвідомості у державотворчих процесах в Україні, необхідно зазначити, що саме поступальний розвиток нашого соціуму у сприйнятті й реалізації конституційних норм надасть можливість побудувати європейську систему відносин у трикутнику людина-суспільство-влада. Саме на ґрунті цивілізованих правовідносин повинна розвиватися українська нація та державність. Як свідчить досвід розбудови української держави,

значний вплив на динаміку цього процесу має ступінь зростання політико-правової культури національної еліти. В той же час, важливу роль у зміцненні державності відіграє рівень розвитку демократичної правосвідомості всього українського суспільства, що сприяє посиленню громадського контролю за діями влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Краснокутський О. В.* Правова свідомість як перетворююча наслідкова складова процесу формування ідеології державотворення / О. В. Краснокутський // *Культурологічний вісн.* — 2013. — Вип. 31. — С. 105–116.
2. *Тацій В.* Шлях "спроб та помилок" надто дорого обходиться суспільству / В. Тацій // *Віче.* — 2005. — № 9. — С. 56–59.
3. *Третяк С.* Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства / С. Третяк // *Право України.* — 2005. — № 4. — С. 26–29.
4. *Жаровська І. М.* Теоретико-правові аспекти змісту правового принципу "незнання законів не звільняє від відповідальності" у контексті забезпечення доступності права / І. М. Жаровська // *Бюл. М-ва юстиції України.* — 2005. — № 10 (48). — С. 97–103.
5. *Іванчук М.* Проблеми правової культури та правового виховання в українському суспільстві / М. Іванчук // *Актуальні проблеми внутрішньої політики.* — 2004. — № 3. — С. 140–149.
6. *Лапкин В. В.* Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В. В. Лапкин, В. И. Пантин // *Полис.* — 2005. — № 1. — С. 50–62.
7. *Мусіяка В.* Головна мета суспільства і держави / В. Мусіяка // *Вибори та демократія.* — 2005. — № 3 (5). — С. 30–33.
8. *Осика І.* Правовий нігілізм та правова культура / І. Осика // *Право України.* — 2001. — № 7. — С. 98–101.
9. *Подберезський М.* Педагогічні аспекти правової соціалізації особистості / М. Подберезський // *Новий колегіум.* — 2001. — № 1–2. — С. 40–44.
10. *Сарновська С. О.* Концептуальні засади правового регулювання / С. О. Сарновська // *Бюл. М-ва юстиції України.* — 2005. — № 6 (44). — С. 17–24.
11. *Скуратівський А.* Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // *Вісн. Укр. акад. держ. управління.* — 2002. — № 1. — С. 255–261.
12. *Франк С. Л.* Духовные основы общества : Введение в социальную философию / С. Л. Франк. — Париж : ИМКА-Пресс, 1930. — 317 с.
13. *Монтескье Ш.* Избранные произведения / Ш. Монтескье. — М. : Госполитиздат, 1955. — 799 с.
14. *Костомаров Н. И.* Две русские народности / Н. И. Костомаров. — К. ; Х. : Майдан, 1991. — 71 с.

Стаття надійшла до редакції 09.02.2016.

Kalynovskiy Y. Public legal awareness in the state building process in Ukraine.

Background. Features and nature of public legal awareness and legal culture are the factors that determine the quality and pace of modern state building process in Ukraine. Social justice is the basis for the request of the public about the quality of parliamentary, proper legal culture of policy makers, improving the efficiency of law enforcement and judicial systems and others.

The **aim** of this study is to analyze the influence peculiarities of the public nature of justice on state building process in modern Ukraine.

Materials and methods. National legislation regulations served as the research materials, information and reports of the experts in the legal field. The work used a wide range of scientific and philosophical-legal methods, in particular, comparative and legal-comparative methods, the dialectical method, system and structural analysis.

Results. Essential characteristics of public legal awareness in Ukraine were studied. Features of the impact of public sense of justice on the state-building process were analyzed. It has been indicated that a permanent impact on the state building quality of regulatory support makes the degree of development of institutional forms of social consciousness, which is particularly reflected in the quality of legislation adopted in a particular state. It is alleged that social strains of justice find their expression in a variety of state-building subjects – authorities, officials, political parties, and political leaders. Distortion of justice is found in the degree of the implementation by the aforementioned subjects of law, their attitude to the job duties, understanding their role in the democratic transformations and so on. Manifestation of legal nihilism in the domestic state building was determined. At the same time, deformation of public sense of justice is gradually overcome influenced by the overall democratization of social relations, through increased development of civil society and their activity. Civil society advocates as certain founder of law, serves as the control of officials. Correlativity of democratization of social justice and quality characteristics of state building process in Ukraine was substantiated. The state should create a legal framework for democratic development of justice in Ukraine in order to overcome the vestiges of paternalistic justice.

Conclusion. One of the indicators of development of democratic social justice, which affects the state building, is the understanding of freedom, the ability to use it. An important role in strengthening the state plays a level of democratic Ukrainian society of justice, which in turn reinforces public control over the authorities.

Keywords: social justice, state building, legal values, democratic justice, civil society.

REFERENCES

1. Krasnokuts'kyj O. V. Pravova svidomist' jak peretvorjujucha naslidkova skladova procesu formuvannja ideologii' derzhavotvorennja / O. V. Krasnokuts'kyj // Kul'turologichnyj visn. — 2013. — Vyp. 31. — S. 105–116.
2. Tacij V. Shljah "sprob ta pomylok" nadto dorogo obhodyt'sja suspil'stvu / V. Tacij // Viche. — 2005. — № 9. — S. 56–59.
3. Tretjak S. Pravove zabezpechennja pravovoi' kul'tury naselennja jak umova stvorennja osnov gromadjans'kogo suspil'stva / S. Tretjak // Pravo Ukrai'ny. — 2005. — № 4. — S. 26–29.
4. Zharovs'ka I. M. Teoretyko-pravovi aspekty zmistu pravovogo pryncypu "neznannja zakoniv ne zvil'njaje vid vidpovidal'nosti" u konteksti zabezpechennja dostupnosti prava / I. M. Zharovs'ka // Bjul. M-va justycii' Ukrai'ny. — 2005. — № 10 (48). — S. 97–103.

5. *Ivanchuk M.* Problemy pravovoi' kul'tury ta pravovogo vyhovannja v ukrai'ns'komu suspil'stvi / M. Ivanchuk // Aktual'ni problemy vnutrishn'oi' polityky. — 2004. — № 3. — S. 140–149.
6. *Lapkin V. V.* Osvoenie institutov i cennostej demokratii ukrainskim i rossijskim massovym soznaniem / V. V. Lapkin, V. I. Pantin // Polis. — 2005. — № 1. — S. 50–62.
7. *Musijaka V.* Golovna meta suspil'stva i derzhavy / V. Musijaka // Vybery ta demokratija. — 2005. — № 3 (5). — S. 30–33.
8. *Osyka I.* Pravovyj nihilizm ta pravova kul'tura / I. Osyka // Pravo Ukrai'ny. — 2001. — № 7. — S. 98–101.
9. *Podberezs'kyj M.* Pedagogichni aspekty pravovoi' socializacii' osobystosti / M. Podberezs'kyj // Novyj kolegium. — 2001. — № 1–2. — S. 40–44.
10. *Carnovs'ka S. O.* Konceptual'ni zasady pravovogo reguljuvannja / S. O. Carnovs'ka // Bjul. M-va justycii' Ukrai'ny. — 2005. — № 6 (44). — S. 17–24.
11. *Skurativs'kyj A.* Pravova kul'tura v konteksti osoblyvostej rozvytku social'nogo buttja ukrai'ns'kogo suspil'stva ta nacional'nogo harakteru ukrai'nciv / A. Skurativs'kyj // Visn. Ukr. akad. derzh. upravlinnja. — 2002. — № 1. — S. 255–261.
12. *Frank S. L.* Duhovnye osnovy obshhestva : Vvedenie v social'nuju filosofiju / S. L. Frank. — Parizh : IMKA-Press, 1930. — 317 s.
13. *Montesk'e Sh.* Izbrannye proizvedeniya / Sh. Montes'ke. — M. : Gospolitizdat, 1955. — 799 s.
14. *Kostomarov N. I.* Dve russkie narodnosti / N. I. Kostomarov. — K. ; H. : Majdan, 1991. — 71 s.